

קינה לא ידועה על גירוש ספרד

אברהם דוד

חורבן של קהילות ישראל בחצי-האי האיברי, עם גירושם של יהודי ספרד בשנת רנ"ב והאונס ההמוני שנכפה על היהודים בפורטוגאל בשנת רנ"ז, היו לו ביטויים, אמנם מועטים, ביצירות שכתבו המגורשים או צאצאיהם. הגירוש, כפיית השמד, הברחה, הנדודים בחיפוש אחר ארץ מקלט – תוארו ביצירות מסוגים שונים: פרקים קצרים¹ שנכללו בחיבורים היסטוריוגרפיים מקיפים, זכרונות אישיים ששולבו בחיבורי עיון, פרשנות ודרש² וכרוניקות קצרות.³ מחברים אלה ביקשו משמעות מיוחדת לאותה פורענות. היו מהם שנתפסו ליאוש, לתסכול ולמרירות,⁴ ומאידך, אחרים ביקשו למצוא פורקן ונחמה בתקוות משיחיות.⁵

מפתיעה ההשתקפות המועטה של המאורעות הללו בדברי-שיר של בני הדור. לשם השוואה, בעוד שעל הרדיפות נגד יהודי ספרד בשנת קנ"א (1391), שודאי נפלר בחומרתן ונאלו של סוף המאה ה"טו, ידועות לנו כעשרים קינות,⁶ הרי על פורענויות רנ"ב ורנ"ז פורסמו עד כה שבע קינות בלבד: חמש על הגירוש מספרד, ושתיים (האחרונות ברשימה) על השמד בפורטוגאל. ואלו הן:

הפניות ביבליוגרפיות – בסוף המאמר.

חובה נעימה לי להודות לפרופ' ע' פליישר ותלמידתו דר' ט' בארי, שאיפשרו לי לעיין בחומר הרשום במפעל לחקר השירה העברית, בחסות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, וכן לידידי דר' נ' וייסנשטרן מהמכון לחצולומי כתבי-יד עבריים, שהבהיר לי כמה עניינים הנוגעים למלאכת השיר.

1 מקבץ של חלק מאותם פרקים, שהובא לראשונה במרוכז – ראה: ברנפלד, עמ' רמב-רעה. דיונים מסכמים בנידון – ראה: בן-ששון, הכרונוגרפיה, עמ' 30-34; ירושלמי, היסטוריוגרפיה, עמ' 607-638; ירושלמי, זכור, עמ' 53-75.

2 דיונים מסכמים בנידון – ראה: בן-ששון, דור, עמ' 23-64; בן-ששון, גלות, עמ' 216-227; הקר, איגרות, עמ' סד-צז; הקר, לדמותם, עמ' 21-95. סוגיות אלו נדונות בפירוט במחקרים ובמונוגרפיות מרובים, ואין כאן מקום להרחיב על כך.

3 על כרוניקות אלו – ראה: אברהם מטרטויאל. פרסום מחדש של ספר הקבלה, במהדורת צילום בלויית מבוא – ראה: דוד, כרוניקות, עמ' ט-טז, 19-41. וראה: מארכס, עמ' 77-106; בן-ששון, קינה, עמ' 59-64; הקר, כרוניקות, עמ' 201-228. פרסום אחר של הכרוניקה השנייה – ראה: בניהו, עמ' מ-מו; וראה: תשבי, גניזה (נכלל בספר: תשבי, משיחיות).

4 ראה: בן-ששון, גלות, עמ' 216-219; הקר, היאוש, עמ' 195-213, הקר, גאון, עמ' 541-586.

5 ויכוח נוקב בין חוקרים על דבר מרכזיותה של האמונה המשיחית כתגובת המגורשים על חורבנה של יהדות ספרד ופורטוגאל – ראה: תשבי, גניזה; תשבי, משיחיות; תשבי, הפיכה, עמ' 214-218; תשבי, חדשנות, עמ' 481-485. לעומתו: אידל, מבוא, עמ' 21-28; אידל, חדש, עמ' 230-235; אידל, ישן, עמ' 505-507.

6 סקירה של קינות אלו – ראה: פגיס, עמ' 355-373.

- (א) מאת שלמה בן שמואל ספרדי, פותחת: על שבר בת עמי אדברה.⁷
- (ב) מאת ר' אברהם אבן בקראט, פותחת: אקבץ בנודי / דמעות בנאדי / וקנא רב נאדי / יבוקע כהרה.⁸
- (ג) קינה אנונימית, פותחת: ארץ ספרד תני חשבון יהודים אשר היו בתוכך ולא נראו במרעיתם.⁹
- (ד) קינה אנונימית, שנכתבה לרגל כיבוש אוראן (Oran) (אלז'יריה) בידי הספרדים בשנת רס"ט (1509), הפותחת: אקונן במר ואתכוונן / עד כלות בדמעות עיני. בקינה משולבות כמה שורות על הגירוש מספרד ואיזכור מאורעות פורטוגאל:¹⁰ ובזכרי קהלות אראגון / וקשטיליא ואנשי ספרד / בעת גברה יד צר וגרש / אותם וגאונם הורד [...].
- (ה) קינה, הפותחת: אבינו הגמול הזה קוינו,¹¹ מעין ויכוח בין כנסת ישראל והקדוש ברוך הוא, שכלל הנראה מחברה הוא מאיר די וידאש,¹² בנוסחים אחדים שלה נכלל בית המזכיר את הגירוש:¹³ יצאו אחיכם גרושים / משיריץ ומשביליאי / ראיתי כי ערפם קשים / הבאתי גרוש קאשטיליאי [...].
- (ו) 'תלונה על הזמן להחכם דון יהודה אברבנאל זלה"ה יספר בה את כל התלאות המוצאות אותו מיום היותו וטלטולו וגרושו בנו הגדול וצואתו אליו', פותחת: זמן הכה בחץ שנון לבכי.¹⁴
- (ז) 'קינה אשר קונן החכם המעולה דון דוד בלמו"ה יוסף ׳ן יחיאי זלה"ה על הגרוש והשמד ממלכות פורטוגאל שנת ה'רנ"ז ליצירה', פותחת: אעורר יגונים / ואפליג בקינים / ואבחר יענים / ותנים לחברה.¹⁵

7 פורסמה — ראה: פריימאן, עמ' רלו-רמו. על זהותו של המחבר — ראה: דוידזאהן, עמ' 436-435.

8 מצויה בכתב־יד מוסקבה-גינצבורג 214, במכון לתצלומי כתב־יד עבריים, ס' 27951, דף 4א, 6א, פורסמה: בן־ששון, קינה, עמ' 59-71.

9 פורסמה: דרעכסלער, עמ' לט-מ. קינה זו נזכרת על־ידי: הקר, כרוניקות, עמ' 204, הערה 10; יהלום, עמ' 345.

10 פורסמה: שירמן, עמ' סט-עד. על הגירוש — שורות: 26-34.

11 הקינה נדפסה לראשונה: אמרי נועם. נדפסה מחדש, על־פי נוסח דפוס זה: ברנשטיין, עמ' 25-27. נדפסה בגריעה ותוספת של בתים אחדים: ארבע תעניות, דף פו,א-פו,א.

12 בכתב־יד מאוחר, הכולל פיוטים וקיינות, המצוי באוספו של מ' בניהו צ 20, במכון לתצלומי כתב־יד עבריים שליד בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ס' 43585, מצויה קינה זו בשניו סדר, בגריעה ובתוספת בתים. שם נרמז שמו של המחבר באקרוסטיכון: 'מאיר די וידאש חזק, שמא בכתב־יד בניהו נשתמר הנוסח המקורי? או אולי זהו עיבוד מאוחר של החתום באקרוסטיכון? ועוד צריך עיון.

13 בנוסח שבארבע תעניות הני"ל, שולב בית נוסף בעניינו של הגירוש. אותו בית נדפס גם בנפרד על־ידי: ברנשטיין, עמ' 27, וכן מצוי בנוסח הקינה שבכתב־יד בניהו הני"ל.

14 מצויה בכתב־יד מונטיפיורי בלונדון 362, תצלום במכון לתצלומי כתב־יד עבריים, ס' 5306, דף 69א, 72א, פורסמה: אוצר נחמד, ב, עמ' 70-75.

15 מצויה בכתב־יד מונטיפיורי הני"ל, דף א, 68א-69א; פורסמה: הברמן, עמ' 11-16. הברמן קרא בכותרת בטעות: רנ"ח, בכתב־היד נרשמה בכירור 'שנת רנ"ז'.

מצינו בגניזה הקאהירית שתי קינות נוספות המתייחסות לגירוש.

(א) באוסף מוצרי (סד' ב' P 516, VIII, 162) — שרידיהן של לפחות שלוש קינות,¹⁶ מתוכן שתיים קשורות לגירוש ספרד: האחת — קינה הפותחת: [אבינו הגמול הזה קיינון] היא הקינה שצוינה לעיל (סעיף ה). שרדו ממנה אך כמה בתים בשינויי נוסח משני הנוסחים הנדפסים, ראה לעיל, ונכלל בה גם הבית המתייחס לגירוש ספרד. השניה — פותחת: מה זאת עשה אלהים לנו, ממנה שרדה הפתיחה וחלק מהבית הראשון,¹⁷ זו הקינה אשר נוסח אחר שלה, עם שינויים, מובאת כמלואה להלן.

(ב) באוסף גאסטר שבספרית ג'ון ריילנדס במאנצ'סטר B 8149 שרד קטע קטן הכולל שריד מקינה, אשר ככל הנראה היא קשורה לגירוש, שכן נרמז בה על בריחה אל מקום מדבר וציה מ'קשטילייה יצאתי בשאיה'.

(ג) באוסף אדלר שבבית-המדרש לרבנים בניו-יורק ENA 2693.5 נמצאת בשלימות ה'קינה על שמד קשתילה', והיא היא הקינה הפותחת: מה זאת עשה אלהים לנו, שראשיתה שרד בקטע שבאוסף מוצרי ה'נ"ל. על-פי האקרוסטיכון נראה ששם המחבר הוא 'מאיר הינוא'.¹⁸ זוהי קינה בלתי שקולה, כוללת תשעה בתים מתורזים, והשורה האחרונה ככל בית מסתיימת בצורה 'נר'.

מחבר הקינה נמנה עם המגורשים מספרד שהגיעו לפורטוגאל, והוא רומז לאירועים טראומאטיים שעברו על המגורשים בפורטוגאל בשנת רנ"ג,¹⁹ שאותם הוא ככל הנראה חוה על כשרו (שורות 23-24): 'הלכנו למלכות פורטוגאל / נדדנו ממעגל למעגל / גם שם עלינו נתגלגל' (שורות 19-21).

בקינה זו מקופלות כמה משמעויות היסטוריות חשובות, הראויות לתשומת-לב.

(א) בעוד שרבים מבני דור הגירוש מעלים בכתביהם התרשמויות וחוויות קשות ממאורעות הגירוש ותוצאותיו, כגון: תלאותיהם בים וביבשה בדרךם למצוא מקום מקלט, אובדן מטה לחם, התנתקותם מבני המשפחה ועוד, לצד ביטויי יאוש ותקוה, המחבר התרשם במיוחד מנגע ההמרה ההמונית שפשה בחברה היהודית משהוצאה פקודת הגירוש ב-31 במארס 1492. לכך גם הצטרפו לחצים מחוגי השליטים שביקשו עוד ברגע האחרון למנוע פגיעה מוחלטת בכלכלת הכתר עם עזיבת היהודים, ומכאן מובנת הכותרת שנתן לקינה: 'קינה על שמד קשתילה', או כדבריו: 'מיום ברא אלהים אדם / שמד גדול כזה לא קדם / על היהודים לאבדם' (שורות 3-5).²⁰ עדות מפורשת,

16 ראה: מוצרי, עמ' 229. על-פי זיהויו של פרופ' ע' פליישר.

17 אמנם מהבית הראשון קשה להבחין בזיקתה של הקינה לגירוש ספרד, אך מהמשכה, כפי שנראה להלן, עולה הדבר במפורש.

18 ספק הוא אם חמש האותיות האחרונות שבאקרוסטיכון מרמזות לשם משפחתו.

19 חואן השני מלך פורטוגאל הסכים לקבל מגורשים מספרד לשהות זמנית בלבד, ובתנאים מסויימים, שתוך שמונה חודשים יעזבו היהודים את ארצו. אולם זמן-מה לאחר בואם לממלכתו, החל המלך לרודפם באכזריות יתירה — ראה: פרוטאבארס, לפי מפתח (חלק שני), ערך: Joao II. דיון מסכם — ראה: קיורלינג, עמ' 108-118; דוד, גדליה, עמ' 109-113, 317-323.

20 שורות 3-4. ואולי יש בעציון עובדה זו כדי להצביע שאת קינתו הוא חיבר קודם ל'שמד הגדול' בפורטוגאל בשנת 1497.

שהיא נדירה במקורות בני הדור, להמרה ההמונית שנתלוותה לגירוש ספרד מובאת על-ידי ר' אברהם מטרופיאל, בהשלמה ל'ספר הקבלה', בדבריו על הגירוש:

ורוב היהודים וגדוליהם ושופטיהם ישבו בכיתם והמירו דתם בדת אלהי נכר הארץ ויעזבו מקור מים חיים ומלך עולם ויעבדו אלהים אחרים אשר לא ידעום ולא חלק להם עץ ואבן לא ירעו ולא ישחיתו ולא ייטבו, ובראשם המון האפיקורסים הרב דון אברהם שניאור רב קהלת ספרד הוא וכניו וכל אשר לו²¹ וכאלה לאלפים ולרבבות ימחו מספר חיים שחטאו והחטיאו את הרבים, לפי שעיני הרבים תלויים עליהם.²²

(ב) נוסף לגירוש ספרד, מזכיר מחבר הקינה את גירוש 'שזליה' (שורה 8), היא סיציליה, שהיתה באותה עת תחת שלטון הכתר של אראגון, היהודים גורשו מסיציליה ב-18 ביוני 1492.²³

(ג) מחבר הקינה רומז ככל הנראה לגזרות קשות שנגזרו על-ידי מלך פורטוגאל חואן השני בשנת רנ"ג (1493), לאחר בוא המגורשים מספרד. כלשונו: 'ולקחו מחמד עינינו / ובתי כניסיות וספרינו / ובנים אשר טפחנו' (שורות 32-34). כלומר: החרמת בתי כנסיות וספרים²⁴ וחטיפת ילדים והגלייתם לארץ גזרה לאי 'טומי' (Sao Thome)

21 על אברהם שניאור שהיה הרב הראשי בספרד וחתנו מאיר מלמד, שהמירו דתם לאחר שהוצאה פקודת הגירוש — ראה: בער, לפי מפתח. תעודות חדשות בעניינו של אברהם שניאור — ראה: קארטה-פארונדו, עמ' 111-121; גוטווייט, עמ' 169-229. על הישמדותם של השניים — ראה עוד: הקר, כרוניקות, עמ' 217-218, 222, 228.

22 ראה: אברהם מטרופיאל, עמ' 20-21; וכן: דוד, כרוניקות, עמ' 37-38. ר' יעקב בירב מדגיש אף הוא בהקשר למאורעות הללו הן את הגירוש והן את השמד, ראה דבריו בקונטרס הסמיכה, הנספח לשו"ת ר' לוי אבן חביב: 'מיום הגירוש והשמד שבספרד לעולם הייתי מורה הוראות בישראל [...] עדויות מוחשיות לתופעת ההמרה בעת הגירוש עולות אף ממקורות ספרדיים, שנשתמרו בארכיונים בספרד, ונדונו ביסודיות בידי פרופ' ח' ביינארט, במחקרו המקיף על גירוש ספרד, שעתיד לראות אור בקרוב. לעומת השמד בעת גירוש ספרד, מכונה במקורותינו השמד בפורטוגאל, שאירע בשנת 1497: 'השמד הגדול' — ראה: הקר, לדמותם, עמ' 32-36.

23 על גירושם של יהודי סיציליה ידוע אך מעט. כל שיש בידינו הוא תיאור כללי ביותר — ראה: מילאנו, עמ' 25-32; רות, עמ' 230-234; בארון, כרך 11, עמ' 256, 412; הקר, איגרות, עמ' עה-פד, פז-פה, צ-צג, צה.

24 החרמת בתי-כנסיות והפיכתם לכנסיות היתה רווחת בספרד ובפורטוגאל. החרמת ספריהם של היהודים בעת גירושם מספרד אין אישור לכך מן המקורות. דברי ר' אברהם בקראט בקינתו הנ"ל על גירוש ספרד: 'ונטשו ישיבות / סדורות חטובות / מלאות ספרים / וספרי וספרא', (בך ששון, קינה, עמ' 68, שורה 53) אין בהם כדי להצביע על מדיניות החרמה של ספרי היהודים, אלא על יהודים שנטשו את ספריהם בהימלטם מאימת קנאים. מסתבר אפוא שהכוונה בקינתנו להחרמת ספרי היהודים בפורטוגאל, ולענין זה בידינו עדויות ממקורות עבריים, שלפיהן הוחרמו ספרי היהודים בפורטוגאל. מספר על כך בהדגשה ר' אברהם סבע, שיצא את פורטוגאל בעת המאורעות הללו — ראה: הקר, לדמותם, עמ' 22, הערה 5 (רשם מקורות נוספים); גרוס, סבע, עמ' רה-רכד. מסתבר שהחרמת ספרי היהודים בפורטוגאל היתה לא לפני אמצע שנת רנ"ג, שכן ר' יהודה חייט מתאר בהקדמה לספרו 'מנחת יהודה' את תלאתיו מעת עזיבתו את 'ליסבונה' בחרף רנ"ג, שאלה הגיע חודשים מספר קודם לכן מספרד, ובהגיעו לצפון-אפריקה הושלך ל'בור', ויהודים פדאוהו חמורת 'קירוב למאתים ספרים שהיו' לו.

שבמערב אפריקה.²⁵
להלן הקינה במילואה:

קינה על שמד קשתילה

מה זאת עשה אֱלֹהִים לָנוּ
הוּן גִּנְעָנוּ כָּלֵנוּ אֲבָדְנוּ

מִיּוֹם בְּרָא אֱלֹהִים אָדָם
שָׁמַד גְּדוֹל כָּזָה לֹא קִדַּם
עַל הַיְהוּדִים לְאֲבָדָם
אֵיךָ הַצּוֹר מָאֵז גָּאֵלְנוּ] מה זאת... 5

אֵיךָ קִהִילוֹת קִשְׁתִּילָיָה
וְאָרְגוֹן עִם שְׁזַלְיָה
אֲשֶׁר הַפִּיל אוֹתָם יָהּ
לִפְנֵי צַר אֲשֶׁר כִּילְנוּ 10 מה זאת...

יַחֲלָנוּ מוֹשִׁיעַ וְגוֹאֵל
שָׁבַת לְבָרַךְ אֶת יִשְׂרָאֵל
וְנִהַפֵּף מִ[חַנָּה] יִשְׂרָאֵל
וּמְמוֹשְׁבוֹתֵינוּ הִקְלָנוּ מה זאת... 15

רֹב קִהִילוֹת הַקְדוֹשׁוֹת
לְשִׁבוֹת וּבִתֵּי מִדְרָשׁוֹת
הָיוּ לְאוֹיְבֵינוּ רְיוֹשׁוֹת
וְשָׂדֵי מֵאֵד הִבְחִילָנוּ מה זאת... 20

הִלְכָנוּ לְמַלְכוֹת פּוֹרְטוּגָאֵל
נִדְדָנוּ מִמַּעְגַּל לְמַעְגַּל
גַּם שֵׁם עָלֵינוּ נִתְגַּלְגַּל
מִי יִתֵּן עוֹד נִמְתְּנוּ מה זאת... 25

לְצֹאוֹ אֲחֵינוּ גְרוֹשִׁים
בְּחוּרִים זְקִינִים וְיִשִּׁישִׁים

25 פרשת חטיפת הילדים מתועדת במקורות פורטוגאליים — ראה: פורטאבארס, עמ' 56-57; מובאת גם על-ידי כרוניקונים יהודים בני הזמן. דיון מסכם בנידון — ראה: דוד, גדליה, עמ' 110-111, 317-323. עוד לענין זה — ראה: תשבי, גניזה, עמ' 68-70, 85 (תשבי, משיחות, עמ' 24-26, 41).

25	וַגָּזְרוּ גְזֵרוֹת קָשִׁים עַד אֲשֶׁר מָאֵד הִדְמִינֵנוּ ... מה ...
30	נִבְהַלְנוּ מְרֹב יִשְׁמְעוֹת כָּל הַיּוֹם רַבּוֹת וְרַנְּעוֹת וְרֹב תַּכְדּוֹת וְזִנְוָעוֹת וּמְרֹרוֹת שְׂבָעֵנוּ ... מה ...
	נִיַּרְחִיבוּ פִיהֶם עָלֵינוּ וְלָקְחוּ מִמָּמְד עֵינֵינוּ וּבְתֵי קְנִיסוֹת וּסְפָרֵינוּ וּבְנִים אֲשֶׁר טַפְחָנוּ ... מה זאת ...
35	אָנָּה אֵל שׁוֹכֵן מְרוֹמִים שְׁלַח נְחֻמָּה לְהַלּוּמִים קַבֵּץ נְדָחִים בְּעַמִּים נַפְלְאוֹת עֲשֵׂה עִמָּנוּ ... מה ...

פסגת בוכיית יצורים

2	עפ"י: במדבר כ:ג.
3	עפ"י: בראשית ה:א.
5	עפ"י: אסתר ט:כד.
6	הצור: כינוי לאל.
8	שזלייה: סיציליה. וראה לעיל.
16	על ישיבות בספרד ערב הגירוש נותרו אך מעט ידיעות — ראה: הקר, לדמותם עמ' 47-59; גרוס, ישיבות.
18	עפ"י: איוב כג:טז.
20	מעגל: מסלול, דרך, כגון: 'ינחני במעגלי צדק' (משלי ד:יא).
21	נתגלגל: רומז למאורעות פורטוגאל בשנת רנ"ג (1493). ראה לעיל.
26	הדימנו: לשון דומיה, כגון: 'אוי לי כי נדמית' (ישעיה ו:ה).
27	ישועות: תעמולה כריסטולוגית בלוויית איומים קשים שכוונו לעבר יהודי ספרד ופורטוגאל בכל אתר ואתר.
30	עפ"י: איכה ג:טו.
31	עפ"י: שמואל א' ב:א.
32	עפ"י: יחזקאל כד:טז ועוד.
34	ובנים: ראה לעיל.
35	שוכן מרומים: עפ"י: ישעיה לג:ה.
36	הלומים: מוכים, עפ"י: ישעיה כח:א.
37	קבץ נדחים: עפ"י: מיכה ד:ו; צפניה ג:יט.

הפניות ביבליוגרפיות

אברהם מטרופול
אוצר נחמד
אידל, חדש
אידל, ישן
אידל, מבוא
אמרי נועם
ארבע תעניות
בארון

א"א הרבני, 'השלמת ספר הקבלה לר' אברהם מטרופול', חדשים גם ישנים, חלק שני, חוברת ב, תרנ"ח.
אוצר נחמד, ב (תר"ץ).
מ' אידל, 'חדש אסור מן התורה', ציון, נד (תשמ"ט), עמ' 223-240.
— —, 'ישן וחדש בחקר הקבלה', ציון, נד (תשמ"ט), עמ' 493-508.
— —, 'מבוא לא"ז אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל', ²ירושלים תשמ"ח.
אמרי נועם, אמשטרדם שפ"ח.
ארבע תעניות, ויניציאה תל"א.

S. W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*,² New York-London, vol. 11 (1967).

ח"ה בן-ששון, 'גלות וגאולה בעיניו של דוד גולי ספרד', ספר יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 216-227.
— —, 'דוד גולי ספרד על עצמו', ציון, כו (תשכ"א), עמ' 23-64.
— —, 'למגמות הכרונולוגיות היהודית של ימיה הביניים ובעיותיה', היסטוריונים ואסכולות היסטוריות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 29-49.
— —, 'קנינה על גירוש ספרד', תרביץ, לא (תשכ"ב), עמ' 59-64.
מ' בניהו, 'מקור לתולדות גירוש ספרד', סיני, פח (תשמ"א), עמ' מ-מז.
ש' ברנפלד, ספר הדמעות, כרך שני, ברלין תרפ"ד.
י' בער, 'תולדות היהודים בספרד הנוצרית',² תל-אביב תשי"ט.
ש' ברנשטיין, על נהרות ספרד, תל-אביב תשט"ז.

E. Gutwirth, 'Abraham Seneor Social Tensions and the Court-Jew', *Michael*, XI (1989), pp. 169-229.

א' גרוס, 'קווים לתולדות הישיבות בקאסטיליה במאה הטר"ו', פעמים, 31 (תשט"ז), עמ' 3-21.
— —, 'רבי אברהם סבע "המגורש בשני גירושים"', ספר זכרון להרב יצחק נסים, סדר רביעי, ירושלים תשמ"ה, עמ' רה-רכד.
א' דוד, 'מפעלו ההיסטוריוגרפי של ר' גדליה אבן יחייא בעל שלשלת הקבלה', עבודה לקבלת התואר ד"ר, האוניברסיטה העברית ירושלים תשל"ו.
— —, 'שתי כרוניקות עבריות מדור גירוש ספרד, ירושלים תשל"ט.

I. Davidson, 'Bemerkung zu der Elegie auf die Austreibung aus Spanien', *M. G. W. J.*, 77 (1933), pp. 435-436.

מ' דרעכסלער, בנספח לקונטרס מקונן אבלנו, סעאיני תרצ"ב.
א"מ הברמן, 'קנינה על גירוש פורטוגאל בשנת רנ"ח [רנ"ז] לדון דוד אבן יחייא', אוצר יהודי ספרד, ה (תשכ"ב), עמ' 11-16.
י' הקר, 'קבוצת איגרות על גירוש היהודים מספרד ומסיציליה ועל גורל המגורשים', פרקים בתולדות החברה היהודית בימיה הביניים ובעת החדשה, מוקדשים לפרופ' יעקב כץ, ירושלים תשמ"מ, עמ' סד-צז.

— —, 'גאון ודיכאון, קטבים בהיותם הרוחנית והחברתית של יוצאי ספרד ופורטוגאל באימפריה העות'מאנית', תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים, קובץ מאמרים לזכרו של ח"ה בן-ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 541-586.

— —, 'היאוש מן הגאולה והתקוה המשיחית בכתבי ר' שלמה לבית הלוי משאלוניקי, תרביץ, לט (תשל"ל), עמ' 195-213.

— —, 'כרוניקות חדשות על גירוש היהודים מספרד, סבותיו ותוצאותיו', ציון, מד (תשל"ט), עמ' 201-228.

— —, 'לדמותם הרוחנית של יהודי ספרד בסוף המאה החמש-עשרה', ספרות, יז (תשמ"ג), עמ' 21-95.

בן-ששון, גלות
בן-ששון, דוד
בן-ששון, הכרונולוגיה
בן-ששון, קנינה
בניהו
ברנפלד
בער
ברנשטיין
'וטוירט'
גרוס, ישיבות
גרוס, סבע
דוד, גדליה
דוד, כרוניקות
דוידזאהן
דרעכסלער
הברמן
הקר, איגרות
הקר, גאון
הקר, היאוש
הקר, כרוניקות
הקר, לדמותם

- יהודה חייט, מנחת יהודה, מנטובה שי"ח.
 ״ יהלום, ״ייתוד השיר כמבטא מציאות רוחנית על פי הפיוט הספרדי המאוחר,
 גלות אחר גולה, מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור ח' ביינארט,
 ירושלים תשמ"ח, עמ' 348-337.
- H.Y. Yerushalmi, 'Clio and the Jews: Reflections on Jewish historiography in the sixteenth century', *PAAR*, XLVI-XLVII (1979-1980), pp. 607-638.
- , 'Zakhor', *Jewish History and Jewish Memory*, Seattle and London 1982, pp. 53-75.
- שאלות ותשובות מהרלב"ח, ברוקלין תשכ"ב.
- A. Marx, 'The Expulsion of the Jews from Spain — Two accounts', *Studies in Jewish Bibliography and Booklore*, New York 1944, pp. 77-106.
- קטלוג של אוסף ז"אק מוצרי, ירושלים תש"ן.
- A. Milano, 'The number of the Jews in Sicily at the time of their expulsion in 1492', *Jewish Social Studies*, 15 (1953), pp. 25-32.
- ד' פגיס, 'קיינות על גזירות קנ"א בספרד', תרביץ, לו (תשכ"ח), עמ' 373-355.
- M.J. Pimenta Fero Tavares, *Os Judeus en Portugal no seculo XV*, vol. I-II, Lisboa 1982.
- א' פריימאן, 'קינה על גרוש ספרד', מאמרים לזכרון ר' צבי פרץ חיות ז"ל, וינא תרצ"ג, עמ' רלז-רמז.
- M. Kayserling, *Geschichte der Juden in Portugal*, Leipzig 1867, pp. 108-118.
- C. Carrete Parondo, 'R. Abraham Seneor (Fernan Perez Coronel) conjeturas tradicionales y realidad documental', *Sefarad*, XLVI (1986), pp. 111-121.
- ב' רות, 'לתולדות גולי סיציליה', ארץ-ישראל, ג (תשי"ד), עמ' 234-230.
- ח' שירמן, 'קיינות על הגזרות בארץ-ישראל, אפריקה, ספרד, אשכנז וצרפת', קבץ על יד, ג (יג, ת"ש), עמ' כג-עד.
- י' תשבי, 'דפי גניזה מחיבור משיח'מיסטי על גירושי ספרד ופורטוגאל', ציון, מח (תשמ"ג), עמ' 102-55, 385-347, מט (תשמ"ד), עמ' 60-26.
- —, 'הפיכה בחקר הקבלה', ציון, נד (תשמ"ט), עמ' 222-209.
- —, 'חדשנות מדומה בחקר הקבלה', ציון, נד (תשמ"ט), עמ' 491-469.
- —, 'משיחיות בדור גירושי ספרד ופורטוגאל, ירושלים תשמ"ה [=תשבי, גניזה].
- חייט יהלום
- ירושלמי, היסטוריוגרפיה
- ירושלמי, זכור
- לוי אבן חביב מארכס
- מוצרי מילאנו
- פגיס פררטאבארט
- פריימאן קייזרלינג
- קארטה-פארונדו
- רות שירמן
- תשבי, גניזה
- תשבי, הפיכה תשבי, חדשנות תשבי, משיחיות